

2016 | 4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- A KÖZJÓ A KÉSEI RENDISÉG
DISKURZUSAIBAN
*SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, HÖNICH HENRIK,
KÖKÉNYESI ZSOLT, SZILÁGYI MÁRTON
ÉS MIRU GYÖRGY ÍRÁSAI*
- *PATRICE M. DABROWSKI*
A KÁRPÁTOK „FELFEDEZÉSE”
- *RUBÉN GONZÁLEZ CUERVA*
A KIVÁLÓ ERDÉLYI FEJEDELEM
- *MÁTYÁS-RAUSCH PETRA*
A SZATMÁRI BÁNYAVIDÉK BETHLEN GÁBOR
URALKODÁSÁNAK ELSŐ ÉVEIBEN
- *TURBUCZ DÁVID*
„FERENC JÓSKA AZT ÜZENTE”
- *KERTÉSZ BALÁZS*
A MAGYARORSZÁGI OBSZERVÁNS
FERENCESEK 1499. ÉS 1518. ÉVI
KONSTITÚCIÓINAK PROLÓGUSA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVIII. ÉVFOLYAM, 2016. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)

GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

E számunk vendégszerkesztője: SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

A KÖZJÓ A KÉSEI RENDISÉG DISKURZUSAIBAN

<i>Szijártó M. István:</i> A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban	499
<i>Höfnich Henrik:</i> „Közönséges boldogság” és „közjó”. Fogalomhasználatok Osvald Zsigmond <i>Az igaz hazafi</i> című művében	505
<i>Kökényesi Zsolt:</i> A hasznos állampolgár képzése. Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában	519
<i>Szilágyi Márton:</i> A közjó Bessenyei György <i>Tariménes utazása</i> című regényében (1804)	533
<i>Miru György:</i> Morális értékek és megosztható javak a reformkori politikai gondolkodásban	541

TANULMÁNYOK

<i>Patrice M. Dabrowski:</i> A Kárpátok „felfedezése”. Síkvidékiek és hegylakók találkozásai a 19. században	555
<i>Rubén González Cuerva:</i> „A kiváló erdélyi fejedelem”. A török elleni hosszú háború (1593–1606) a <i>relaciones de sucesos</i> tükrében	565

MŰHELY

<i>Mátyás-Rausch Petra:</i> A szatmári bányavidék helyzete Bethlen Gábor uralkodásának első éveiben (1613–1620)	585
<i>Turbucz Dávid:</i> „Ferenc Jóska azt üzenté”. Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt	603
<i>Kapitány Adrienn:</i> Közlekedéssel kapcsolatos javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálatában	615

DOKUMENTUM

<i>Kertész Balázs:</i> A magyarországi obszerváns ferencesek 1499. és 1518. évi konstitúcióinak prologusa	643
--	-----

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban*

A közjó a kora újkori politika egyik kulcsfogalma, de nem saját alkotása. A középkortól örökölte, amikor még az emberi megfontolásokat és megegyezéseket megelőző és minden tekintetben ezek felett álló isteni rendre utalt. Ezért, ahogy Aquinói Szent Tamás fogalmazott, a közjó az egyén javánál előbbre való.¹ A kora újkor lassú laicizálódása során a természetjogi felfogás általában véve lépésről lépésre szekularizálódott, és ily módon emancipálódott is. Ekkor kapott világi tartalmat a közjó fogalma is. A 18. században érvényesülő haladás megtapasztalásának hatására kialakult és dominánssá vált a fejlődésgondolat.² Ennek jegyében a közjó az immár e világi és a jövőbe kivetülő ideális állapot elérésére törekvő gondolkodás központi fogalma lett. Modern felfogása szerint a magasztos társadalmi, nemzeti stb. célok mindent legitimálnak, tekintet nélkül akármely felsőbb (isteni stb.) korlátra.

A kora újkor (ebben az értelemben) átmeneti korszakában „a világ varázstalanításának” előrehaladtával elhalványult az isteni rendbe vetett bizalom, és a szuverenitás igényével fellépő abszolút uralkodó egyre kevésbé tudta magát a régi módon Isten kegyelméből uralkodó királyként elfogadtatni. A modern állam Leviathánja ezért éppúgy a közjó fokozatosan elvilágiasodó fogalmához nyúlt legitimitásának alátámasztására, mint ahogyan a republikanizmus politikai nyelvét beszélő ellenfelei is ezt tüzték zászlajukra – csak éppen azt némiképpen eltérően értelmezve, a régi módon a magánérdekekkel szemben definiálva.

Már Machiavellinél azt láthatjuk, hogy *A fejedelem* című munkájának a középpontjában álló államrezon, az uralkodónak hatalma megtartására irányuló magánérdeke nem önmagában legitim hivatkozási alap, hanem azért, hogy az uralkodó hatalmának a közösség (az alattvalók, a nép) érdekét kell szolgálnia.³ Az abszolút monarchia pedig ideológiája szerint (Jean Bodin) a közjót volt hivatott szolgálni. A közjó gondolata a 16. század végétől kezdett összekapcsolódni az ál-

* Köszönöm Miru Györgynek az írás végső változatának kiformalásához nyújtott segítségét. A munka az NKFI K 116166 sz. pályázatának támogatásával készült.

1 Aron J. Gurevics: A középkori ember vilásképe. Kossuth, Bp., 1974. 272.

2 Pierre Chaunu: Felvilágosodás. Osiris, Bp., 1998. 18.; Reinhart Koselleck: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, Bp., 2003. 418.

3 Niccolò Machiavelli: A fejedelem. Magyar Helikon, h. n., 1964. 46., 49.

lamrezon eszméjével,⁴ amely a közjó és a szükséghelyzet összekapcsolásából született, és amelyet eredetileg összeegyeztethetőnek tartottak a keresztény elvekkel.⁵

A 18. századi Európában tehát az uralkodók többnyire már nem csupán isteni legitimációjukra hivatkozva, hanem uralkodásukat a közösség szolgálataként felfogva ültek trónjukon. Poór János egyenesen úgy fogalmaz, hogy a „megelőző korok »Isten kegyelméből« való uralkodója helyére a hivatását tevékenységével igazoló király alakja lépett, az állam első szolgája.” Ez lett a felvilágosult abszolútizmus uralkodóeszménye.⁶ Robert Evans szerint a Habsburg Birodalomban a katolikus egyház szerepét a közjón (*allgemeines Wohlsein, das allgemeine Beste*) alapuló hazafiság, az állampolgári identitás vette át az 1740-es évektől. Az állam teoretikusai, mint Martini és Sonnenfels kötelező tananyaggá tették a mérsékelt felvilágosodást, Leibniznek Christian Wolff által közvetített gondolatait. Sonnenfels gondolkodásának a középpontjában állt a közjó fogalma. Azért volt az abszolútizmus híve, mert az uralkodó a közjóra törekedett. Martini is azt hirdette, hogy a király kötelessége a közjó képviselése.⁷ A felvilágosult uralkodó jogait – ahogy ezt például Borié báró államtanácsos érvelésében láthatjuk – a közjóból származtatja. Erre hivatkozással kísérlik meg a magyar rendeket rábírní arra, hogy engedjenek jogaikból a közjót képviselő uralkodó jogainak javára.⁸ A felvilágosult kormányzás általában a jó törvények meghozatalában látta a közjóhoz vezető utat. A közjó állt a jozefin egyházpolitika középpontjában is. Erre hivatkozva rendelték alá az egyházak partikuláris érdekeit a közjót képviselő állam érdekeinek. Robert Evans a Mária Terézia-kori abszolútizmushoz kapcsolja azt a terminológiai változást, amely során a közjó pénzügyi-anyagi vonatkozású értelmezése honosodott meg.⁹

A közjó fogalma az államhivatalnokokon keresztül is terjedt, hiszen II. József már így fogalmazott: „arra törekedtem, hogy az állam minden hivatalnokába beoltsam azt a szeretetet, amelyet magam érzek a közjó iránt”.¹⁰ Benyák Bernát piarisa szerzetes az állami hivatalnokokat „közjóbéli tisztviselő”-nek nevezte.¹¹ Érthető, hogy nemcsak II. József, de még olyan főhivatalnokai is, mint Ürményi József és Pászthory Sándor megváltoztathatónak vélték Magyarország törvényeit (ha nem is

4 *Sashalmi Endre*: Az abszolútizmus. Az abszolút monarchia elmélete. In: Az abszolút monarchia. Szerk. Képes György. Gondolat, Bp., 2011. 23–24.

5 Uo. 39.

6 *Poór János*: Az állam első szolgái. Progresszió, Bp., 1989. 2.

7 *Concha Győző*: A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Irodalomtörténeti vázlat. Franklin, Bp., 1885. (reprint: Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2005.) 10–11., 15–16.

8 *Strada Ferenc*: Izdenczy József, az Államtanács első magyar tagja. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 10. (1940) 60.

9 *R. J. W. Evans*: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683–1867. Oxford University Press, Oxford, 2006. 18. Idézi: *Nagy János*: Indigenák az 1751. évi országgyűlésen. Kézirat. (Ezúton köszönöm meg a szerzőnek, hogy tanulmányát felhasználhattam.)

10 *Vermes Gábor*: Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között. Balassi, Bp., 2011. 75.

11 *Concha Gy.*: i. m. (7. jz.) 35.

„alaptörvényeit”) a közjó érdekében.¹² Festetich György és Pászthory Sándor levelezésében már az 1770-es évek végén felbukkan a közjó szolgálatának kifejtett programja.¹³ Nagy János pedig azt mutatta ki, hogy a hivatalnoki kérelmekben „mint újfajta hivatástudatra való apellálás jelenik meg” a közjó szolgálatára való hivatkozás.¹⁴

A közjó fogalma azonban az ellenzéki politikai térfélen is fellelhető. A republikanizmus politikai nyelvében a közjó a partikuláris magánérdekek ellenpontja volt. Erre a használatra a 18. század elejéről Forgách Simon emlékiratát lehet idézni,¹⁵ a század végéről Oswald Zsigmondnak *Az igaz hazafi* című, 1792-ben névtelenül megjelent munkáját, amely Menenius Agrippa híres példabeszédét idézte meg.¹⁶ A közjó fogalma a 18. századi diétákon is fel-felbukkant, és pedig mind a kormányzati tényezők és a „kormánypárti” személyiségek, mind az ellenzék képviselői részéről. Például az 1728–1729. évi országgyűlésen Bartakovics Mártont, az ellenzék egyik vezérét heves viselkedése miatt a királyi biztosok nyilvánosan megintették: „Közismeretű, mily mértéktelenül és lármásan viselte magát a diéta egész folyása alatt, ellenkezvén ő Felsege legfontosabb, az ország javára irányuló előterjesztésével és másokat is hasonló ellentmondásra és kiabálásra izgatván.” Bartakovics hiába felelt, hogy szeretné konkrétan tudni, miben vétett az uralkodó és a közjó ellen, a kancellária levélben figyelmeztette Nyitra vármegyét, hogy többet ne válassza meg követnek.¹⁷ 1751. május 26-án Jeszenák János hivatkozott a közjóra,¹⁸ 1790-ben pedig a kancellár a királyi előterjesztések átadása alkalmával elmondott beszédében: „valamellyek az Országnak, ’s hozzá tartozandó Részeknek köz javait illetik, mind azokban a’ Státusok és Rendek előtt, Atyai indúlattjának jeleit kívánnyá nyilvánosságossá tenni”.¹⁹

A 18. század végén már nemcsak Hajnóczy József²⁰ vagy Batthyány Alajos²¹ alkalmazta a közjó fogalmát abban az értelemben, ahogyan azt a felvilágosult ab-

12 *Miskolczy Ambrus*: Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig. I. Orpheus világában, avagy a magyar demokratikus politikai kultúra kezdetei. Lucidus, Bp., 2009. 50.

13 *Kurucz György*: Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetich Györgyről. Századok 140. (2006) 1350.

14 *Nagy J.*: i. m. (9. jz.)

15 „Ami a fejedelem javát s a közjót is tönkretette: Bercsényi arcátlan gőgje, Károlyi kapzsisága, Vay Ádám, a testőrség parancsnokának kegyetlensége és részegessége [...]” *Váradai Sternberg János*: Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai. Századok 102. (1968) 1067.

16 Ld. Hönich Henrik tanulmányát ebben a számban: *Hönich Henrik*: „Közönséges boldogság” és „közjó”. Fogalomhasználatok Oswald Zsigmond *Az igaz hazafi* című művében.

17 *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815). Bp., 1898. (A magyar nemzet története VIII.) 60.

18 Országgyűlési Könyvtár, Gyurikovits-gyűjtemény 700.467. Acta seu diarium comitiorum regni, anno millesimo septingentesimo quinquagesimo primo Posonii celebratorum, 451.

19 Naponként-való jegyzései az 1790dik ezendőben [...] Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt [...] magyar ország gyűlésének [...]. Buda, 1791. 203.

20 Idézi *Poór János*: Országgyűlési viták a századfordulón. Válogatás az állagörzésre. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Az Országgyűlés Hivatala, Bp., 2013. 230.

21 *Kovács Akos András*: Diétai beszédek és politikai nyelvek. In: Rendiség és parlamentarizmus i. m. (20. jz.) 250.

szolutizmus használta, hanem – Concha Győzöt idézve – „az ellentábor (II. József rendeletei) is elfogadja a boldogságot, mint e földön a legfőbb czélt [...]”²² Az 1790–1791. évi diéta felekezeti vitájában II. József türelmi rendeletének törvénybe iktatása mellett érvelve Gömör vármegye is a közjóra hivatkozott.²³ Bár így a közjó fogalma elvileg közös alapot kínált a felvilágosult abszolútizmus és a rendiség számára a kooperációra, végül ez a kapcsolat nem jött létre. Jóllehet a magyar rendiség (főleg ennek kormányzati hivatali múlttal rendelkező reprezentánsai) a közjó fogalmát gyakran használták a 18. század második felében, ehelyett a republikánus hagyományból az alkotmány fogalma lett a rendiség központi értéke a század végére, mégpedig a közügyekben való részvétel értelmében.

A kora újkori politika egyik kulcsfogalma tehát a közjó, és mivel a különféle korok és a különböző beszélők eltérő szóhasználatukban mást és mást értettek rajta, vagy annak más és más jelentésrétegére helyezték a hangsúlyt, a közjó fogalmának beható vizsgálata alkalmas kiindulópontul kínálkozik a politikai diskurzusok jellegzetességeinek feltérképezéséhez. Ezzel a céllal gyűltek össze 2015. szeptember 18-án történészek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. „A közjó a kései rendiség diskurzusaiban, 17–19. század” című műhelykonferencián elhangzott Kontler Lászlónak, a Közép-európai Egyetem professzorának előadása „Biztonság, kényelem, boldogság: a közjó a 18. századi bécsi államtudományok felfogásában” címmel, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete tudományos kutatójának, Olga Khavanovának az előadása, „Közjó és karrier a 18. századi Magyarországon”, a házigazda intézmény professzorának, Szilágyi Mártonnak az előadása „A közjó fogalma Bessenyei Györgynél” címmel és Hőnich Henrik doktori hallgatóé (ELTE BTK): „A közjó fogalmának divergens használatai az 1790-es évek elejének röpirataiban”. Szűcs Zoltán Gábor a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetéből „A közjó és az ellenzéki viszonya a 19. század eleji magyar politikai kultúrában” címmel tartott előadást, Velkey Ferenc a Debreceni Egyetemről „»A közjót szomjazó szent hazafiság«. A közjó fogalmához kapcsolódó céltételezések Széchenyi programadó munkáiban (és az egykorú diskurzusban)” kérdést fejtette ki, Dobszay Tamás történész (ELTE BTK) „»A Statusnak közjó tekintetéből igenis van jusa egyesek tulajdonát ... illő pótlással felcserélni«” című előadását tartotta meg, végül pedig a rendezvény társszervezője, Miru György (Debreceni Egyetem) előadása hangzott el „Morális értékek és megosztható javak a reformkori politikai gondolkodásban” címmel. Jelen számában a *Történelmi Szemle* ezen előadások egy részének, valamint az egyik felkért hozzászóló, Kókényesi Zsolt PhD-hallgató (ELTE BTK) hozzászólása tanulmányá átdolgozott változatának ad nagyobb nyilvánosságot.

22 Concha Gy.: i. m. (7. jz.) 35.

23 Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Franklin, Bp., 1888. 726–727.

ISTVÁN M. SZIJÁRTÓ
THE CONCEPT OF COMMON GOOD IN EARLY MODERN
POLITICAL DISCOURSE

Papers presented originally at a conference at Eötvös Loránd University, Budapest in 2015, these four studies explore the usages of the term 'common good' in early modern politics. Since this term was interpreted differently in various ages and different discourses, analyses of these usages of the expression offer a convenient starting point to explore the characteristics of the political discourses. This short introduction to this unit of four articles mentions some of the usages in 18th-century Hungarian politics, especially those by representatives of the enlightened absolutism on the one hand and the estates on the other, the latter using the political language of republicanism.

CONTENTS

THE COMMON GOOD IN THE DISCOURSES OF THE LATE ANCIEN RÉGIME IN HUNGARY

István M. Szijártó: The Concept of Common Good in Early Modern Political Discourse	499
Henrik Hönich: “Public Happiness” and “Common Good”. On the Terminology of <i>The True Patriot</i> by Zsigmond Osvald	505
Zsolt Kökényesi: The Training of Useful Citizens. The Relations between Common Good and Education in the 18th-Century Habsburg Monarchy	519
Márton Szilágyi: The Common Good in György Bessenyei’s Novel <i>Tariménes útazása</i> (The Journey of Tarimenes) (1804)	533
György Miru: Moral Values and Divisible Goods in the Political Thinking of the “Reform Era”	541

STUDIES

Patrice M. Dabrowski: “Discovering” the Carpathians. Encounters between Lowlanders and Highlanders in the 19th Century	555
Rubén González Cuerva: “The prodigious Transylvanian prince”. The “long war” against the Ottoman Empire (1593–1606) in the Mirror of the <i>relaciones de sucesos</i>	565

WORKSHOP

Petra Mátyás-Rausch: The Mining Region of Szatmár in the First Years of Gábor Bethlen’s Rule (1613–1619)	585
Dávid Turbucz: “Francis Joseph Sent a Message”. Imperial Birth- and Namedays during World War I	603
Adrienn Kapitány: Traffic-Related Proposals in the Commercial Elaborations of the National Committee of 1828–1830	615

DOCUMENTS

Balázs Kertész: The Prologue of the 1499 and 1518 Constitutions of the Observant Franciscans in Hungary	643
--	-----

E számunk szerzői

HÖNICH HENRIK, megbízott kutató (Molnár Tamás Kutató Központ) • KAPITÁNY ADRIENN, PhD-hallgató (ELTE) • KERTÉSZ BALÁZS PhD, tud. kutató (Országos Széchényi Könyvtár) • KÖKÉNYESI ZSOLT, tudományos segédmunkatárs (ELTE) • MÁTYÁS-RAUSCH PETRA PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • MIRU GYÖRGY, a történelemtudományok kandidátusa, egy. docens (Debreceni Egyetem) • PATRICE M. DABROWSKI PhD, tud. munkatárs (Bécsi Egyetem) • RUBÉN GONZÁLEZ CUERVA PhD, tud. kutató (Spanyol Nemzeti Kutatási Tanács, CSIC-IULCE) • SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, a történelemtudományok kandidátusa, egy. docens (ELTE) • SZILÁGYI MÁRTON, az MTA doktora, egy. tanár (ELTE) • TURBUCZ DÁVID PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI)

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható